

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ В ДІТЕЙ ЯК НАСЛІДОК КРИЗИ СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION IN CHILDREN AS A CONSEQUENCE OF THE CRISIS OF OLDER ADOLESCENCE

У статті здійснено аналіз теоретичних підходів до вивчення агресивності особистості в зарубіжній і вітчизняній науково-психологічній літературі. Агресивність розглянуто як інтегральну властивість особистості, яка виступає як стійка основа її поведінки й мотивації. Відзначено необхідність вивчення ролі агресії у структурі психологічної індивідуальності суб'єкта як цілісного феномену; залежно від її місця у структурі діяльності й особливостей механізму саморегуляції, виокремлено особистісний та індивідуальний рівні агресивної поведінки. Показано, що агресивна поведінка є наслідком порушень системи взаємин, у якій перебуває особистість, та є деструктивним видом взаємодії з навколишніми людьми. Визначено агресію як засіб психологічного захисту особистості від уже наявних негативних стосунків, як неконструктивний спосіб самоствердження. Визначено соціально-психологічні чинники й умови прояву агресивності у старшому підлітковому віці. Виявлено вікові та психологічні передумови становлення агресивності в дітей старшого підліткового віку. Аналіз психологічної літератури показав, що відхилення в поведінці підлітків, зокрема й агресивні форми та кризи психічного розвитку, залежать від стосунків підлітків з іншими людьми. Міра психологічного благополуччя дитини й гострота явищ підліткової кризи залежать від особливостей взаємин з іншими людьми, насамперед із дорослими, від того, наскільки у спілкуванні з ними задовольняються їхні потреби зайняти нову, «дорослу» життєву позицію та подолати зовнішні і внутрішні перепони, що заважають підліткові досягти бажаного, насамперед ним самим обраного буття й незадоволення різних потреб підлітка. Очевидно те, що агресивні прояви не сприятимуть формуванню позитивних стосунків між підлітками й оточенням. Визначено підходи для виокремлення умов подальшого вивчення стосунків підлітка з його однолітками. Окреслено напрями корекції порушених стосунків підлітків з агресивною поведінкою. Визначено проблематику підлітків як життєву кризу підліткового віку.

Ключові слова: підліток, агресія, агресивність, психокорекція, деструктивна поведінка, підліткова криза.

The article analyzes theoretical approaches to the study of personality aggression in foreign

and domestic scientifically psychological literature. Aggression is considered as an integral property of the personality, which acts as a stable basis for its behavior and motivation. The need to study the role of aggression in the structure of the psychological individuality of the subject as a holistic phenomenon is noted; depending on its place in the structure of activity and the features of the self-regulation mechanism, the personal and individual levels of aggressive behavior are distinguished. It is shown that aggressive behavior is a consequence of violations of the system of relationships in which the personality is located, and is a destructive type of interaction with people around. Aggression is defined as a means of psychological protection of the personality from already existing negative relationships, as a non-constructive way of self-affirmation. The socio-psychological factors and conditions for the manifestation of aggression in older adolescence are determined. Age and psychological prerequisites for the development of aggression in children of older adolescence have been identified. An analysis of the psychological literature has shown that deviations in the behavior of adolescents, including aggressive forms and crises of mental development, depend on the relationships of adolescents with other people. The degree of psychological well-being of a child and the severity of the phenomena of the adolescent crisis depend on the characteristics of relationships with other people, primarily with adults, on the extent to which their needs are satisfied in communication with them to take a new «adult» life position and overcome external and internal obstacles that prevent the teenager from achieving the desired and, above all, the model chosen by him. The cause of aggressive behavior may also be dissatisfaction with various needs of the teenager. It is obvious that aggressive manifestations will not contribute to the formation of positive relationships between adolescents and others. Approaches have been determined for identifying the conditions for further studying the relationship of a teenager with his peers. The directions of correction of disturbed relationships of adolescents with aggressive behavior are outlined. The problems of adolescents are defined as a life crisis of adolescence.

Key words: adolescent, aggression, aggressiveness, psychocorrection, destructive behavior, adolescent crisis.

УДК 159.96: 316.613.434:316.62
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.77.1.25>
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Чорна І.М.

к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя
ORCID ID: 0000-0001-6947-1140

Кулик Х.Я.

здобувачка вищої освіти
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя
ORCID ID: 0009-0009-9389-953X

Вступ. Проблематика агресивної поведінки в дітей і підлітків уже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців, однак, попри численні дослідження, і дотепер залишається не до кінця розкритою. Особливої актуальності вказане питання набуває в контексті розгляду вікових криз, а саме кризи старшого підліткового віку, яка значною мірою зумовлює підвищення рівня ну-

трішньої напруги, конфліктності та схильності до деструктивних форм самовираження. Важливо підкреслити, що агресивність дітей у цьому віковому періоді не лише не демонструє тенденції до зменшення, навпаки, трансформується, набуває нових, іноді прихованих і витончених форм прояву, що ускладнює процес їх своєчасного виявлення і корекції. Суспільна значущість проблеми полягає

також у тому, що останніми роками зафіксовано істотне зростання кількості правопорушень, скоєних підлітками, а також збільшення випадків групових конфліктів і бійок, які часто відзначаються особливою жорстокістю. Такі прояви свідчать про те, що поглиблення агресивних тенденцій у дітей підліткового віку пов'язане з віковими кризовими змінами особистості, які провокують потребу в самоутвердженні, пошуку нових форм взаємодії з ровесниками та дорослими, нерідко через конфронтацію. Отже, агресивність у старшому підлітковому віці варто розглядати як один із найвиразніших психологічних симптомів кризового розвитку, що безпосередньо позначається на соціалізації особистості та формуванні її життєвих стратегій.

Аналіз наукової літератури доводить, що агресія та агресивна поведінка посідають одне із провідних місць у колі проблем сучасної психологічної науки, оскільки вони безпосередньо пов'язані із процесами становлення особистості у складні вікові періоди (А. Бандура, А. Басс, С. Берковіц, К. Лоренц, З. Фройд). Низка робіт вітчизняних учених присвячена вивченню різноманітних формовиявів агресивної поведінки підлітків (О. Бовть, І. Булах, Т. Вусковатова, О. Запихляк, О. Ісаєнко, С. Харченко й інші). Доведено, що у старшому підлітковому віці агресивність дедалі частіше розглядається як наслідок перебігу життєвої кризи, що супроводжується внутрішніми суперечностями, а також пошуком власної соціальної ідентичності й потребою в самоствердженні (О. Білоус, К. Бютнер, Л. Йовайши, О. Осницький, І. Маковська, Л. Семенюк, І. Чорна й інші). Саме ці соціально-психологічні чинники зумовлюють схильність сучасних підлітків до конфліктних форм поведінки, де агресія стає способом вираження емоцій і соціальної позиції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вивчення психологічних особливостей агресивності в дітей як наслідку кризи старшого підліткового віку є надзвичайно важливим, оскільки в цей період розвитку особистість переживає внутрішні зміни, що нерідко супроводжуються підвищеною конфліктністю та схильністю до деструктивних форм поведінки. Агресія в цьому віці виступає не лише реакцією на зовнішні подразники, а й способом самовираження та спробою подолати кризові переживання, пов'язані з пошуком власної ідентичності та соціальної ролі. Усвідомлення причин підліткової агресивності дає змогу своєчасно розробляти ефективні стратегії її профілактики й психокорекції, що має значний вплив на гармонійний розвиток особистості й успішну соціалізацію підлітків.

Що стосується основних чинників виникнення агресивної поведінки, то, наприклад, К. Сергеева пояснює труднощі у взаєминах підлітків з дорослими суперечностями, що виникають між прагненням пізнати самого себе та браком умінь адекватно аналізувати власні переживання, між високим рівнем домагань і реальним статусом

у колективі, а також між ставленням до себе й ставленням з боку ровесників і дорослих [2]. Значний інтерес становлять і праці, у яких акцентується соціальна детермінованість підліткової кризи і, відповідно, агресивної поведінки, де провідна роль належить соціальному середовищу, в якому розвивається особистість. Зокрема, учені О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук підкреслюють існування істотного взаємозв'язку між характером спілкування підлітків і становленням їхньої самооцінки та самосвідомості, що включають параметри ставлення до себе й до інших людей і, відповідно, можуть зумовлювати агресію [1].

З іншого боку, важливою причиною виникнення девіантної поведінки в підлітків І. Чорна, М. Чорний називають недоліки виховної роботи, невміння або небажання дорослих знайти індивідуальний підхід до дитини, а також нераціональну організацію її життєдіяльності на окремому етапі розвитку. Найбільш вагомим чинником, як уважають зазначені вчені, є неблагополуччя в сімейному середовищі. Також доведено, що формування девіантних проявів тісно пов'язане з авторитарним, індиферентним і гіперопікуючим стилями сімейного виховання: 79% неповнолітніх правопорушників зростали у несприятливих сім'ях, де батьки не приділяли належної уваги вихованню, заплізували очі на негативні вчинки, допускали прояви лицемірства, грубості, деспотизму, алкоголізму й аморальної поведінки. Наявність негативного прикладу, відсутність належного контролю та батьківського авторитету сприяють тому, що дитина легко підпадає під руйнівний вплив оточення. До того ж атмосфера емоційної байдужості породжує відчуження підлітка, позбавленого щирого та доброзичливого спілкування із близькими дорослими. Водночас асоціальні тенденції можуть формуватися і через неуспішність у навчанні, складні взаємини з однолітками чи педагогами. У результаті такі діти почуваються «чужими» як у сім'ї, так і у школі, натомість у девіантних компаніях знаходять своє місце – «свої серед чужих, чужі серед своїх» [5].

Д. Снайдер, вивчаючи мотиви агресивної поведінки підлітків, засвідчує, що «агресивні дії підлітків виступають: як засіб досягнення значущої мети; як спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби й переключення діяльності; як самоціль, що задовольняє потребу в самореалізації і самоствердженні» [3, с. 116]. Вказане свідчить про багатогранність природи агресивної поведінки підлітків, яка не завжди є випадковою або хаотичною, а часто має внутрішню обґрунтовану мотиваційну основу. Отже, агресія може виступати як функціональний механізм адаптації до соціальних і особистісних труднощів у старшому підлітковому віці. Серед причин виникнення агресивної поведінки підлітка називають і порушення в системі його міжособистісних ставлень і викривлені форми взаємодії із соціальним оточенням. У такому разі агресія виконує функцію психологічного захисту

від уже наявних негативних взаємин із дорослими й однолітками, водночас стає неефективним способом самоствердження.

Поділяємо позицію П. Соломатіної та зазначаємо, що на виникнення агресивних проявів у підлітковому віці впливає не лише збудливість дитини, а й така особистісна риса, як демонстративність [4].

Вивчення психолого-педагогічних джерел дало підстави зробити висновок про переважно соціальну детермінованість агресивності сучасних підлітків, що підтверджується результатами багатьох досліджень. Зокрема, аналіз вікових новоутворень та провідного значення інтимно-особистісного спілкування з ровесниками засвідчив, що саме міжособистісні стосунки з однолітками відіграють ключову роль у формуванні агресивної поведінки. Це зумовило необхідність подальшого дослідження характеру взаємодії підлітка з ровесниками та визначення умов, за яких можлива ефективна корекція його деструктивних стосунків.

Емпіричне дослідження проводилося серед учнів закладу загальної середньої освіти старшого підліткового віку. Для вивчення їхньої агресивної поведінки були використані такі діагностичні методики: опитувальник Басса – Даркі, а також проєктивні методики «Неіснуюча тварина» та «Кактус» (М. Панфілова). Результати опитувальника агресії Басса – Даркі засвідчили наявність проявів агресивності в дітей цього вікового періоду. Було проаналізовано такі форми агресивності, як фізична, непряма, вербальна та негативізм. Дослідження показало виразну динаміку всіх зазначених форм агресивності в обстежуваних. Зокрема, з'ясовано, що серед виявлених форм агресивної поведінки найбільш вираженим є негативізм – 34%; непряма агресія спостерігається у 26% дітей, фізична агресія – у 22%, тоді як вербальна агресивність проявляється меншою мірою – у 18% обстежуваних. Закономірно, що в дітей старшого підліткового віку першочергове значення набувають непряма та фізична агресія, тоді як панівним особистісним показником стає негативізм, а не агресивна поведінка особистості.

Результати емпіричного дослідження дали змогу виділити категорії дітей старшого підліткового віку за проявами фізичної, вербальної та непрямой агресії, а також негативізму. Так, фізична агресія (виявлена у 22% опитаних респондентів) характерна для активних, діяльних і цілеспрямованих підлітків, які вирізняються сміливістю, рішучістю, схильністю до ризику й авантюризмом. У них спостерігається екстравертованість – товариськість, легкість у встановленні міжособистісних контактів, упевненість у власних силах – у поєднанні із честолюбством і прагненням до суспільного визнання. Ці особистісні риси підкріплюються розвиненими лідерськими здібностями, умінням організовувати однолітків і правильно розподіляти між ними завдання. Водночас вони отримують задоволення від демонстрації влади та приму-

шування до поступливості тих, чиїї приязні вони прагнуть, що свідчить про домінування садистських тенденцій. Виявлено, що в підлітків із вираженою фізичною агресією також відзначено низьку соціальну комфортність, відсутність стриманості та розсудливості, а також слабкий самоконтроль. Це, імовірно, пов'язано з неповною соціалізацією потягів, а також із невмінням або небажанням відкладати задоволення своїх потреб. Для таких підлітків характерна потреба в гострих афективних переживаннях, а за їх відсутності в них переважає відчуття нудьги. Прагнення до стимуляції та інтенсивної діяльності робить для них неприйнятною будь-яку затримку задоволення. Вони прагнуть реалізувати власні бажання безпосередньо та негайно, часто не оцінюють наслідки власних дій, діють імпульсивно й необачно. Негативні наслідки не завжди слугують способом набуття досвіду, через що труднощі повторюються. Варто враховувати, що моральні обмеження для таких підлітків малозрозумілі; вони байдужі до морально-етичних і соціальних норм, а також можуть проявляти нечесність, брехливість.

З іншого боку, старших підлітків із проявами вербальної агресії (18% респондентів) характеризує, по-перше, виражена неврівноваженість, що проявляється у високій тривожності, невпевненості в собі, неспокої та схильності до сумнівів. По-друге, їм властива депресивність – знижений рівень активності, настрою та працездатності. За первинного знайомства такі підлітки здаються замкнутими й похмурими, часто уникають спілкування через надмірну зарозумілість чи завищену самооцінку. Проте в колі близьких друзів вони розкриваються, стають товариськими, балакучими, а іноді й жартівливими. По-третє, варто відзначити низьку фрустраційну толерантність: підлітки не здатні контролювати власні емоції, навіть незначні труднощі або невдачі вибивають їх із психологічної рівноваги, перешкоджають ефективній діяльності. У поєднанні з підвищеною чутливістю та збудливістю навіть малозначні подразники можуть спричинити сильні спалахи роздратування.

Дослідження особливостей агресивної поведінки у старшому підлітковому віці дало змогу виокремити низку характерних проявів, що відрізняють різні її форми. Зокрема, у підлітків із панівною вербальною агресією відзначається висока емоційна збудливість, яка виявляється у швидких та інтенсивних афективних реакціях. Їхні емоційні спалахи часто пов'язані з реальними або уявними загрозами самооцінці, почуттю власної гідності чи соціальному статусу. Такі підлітки не схильні приховувати власне ставлення до оточення, що проявляється у словесних образах, приниженнях чи саркастичних висловлюваннях. Вербальна агресія в такому разі виконує компенсаторну функцію – дозволяє їм відстоювати власне Я і демонструвати перевагу над іншими. Водночас у структурі їхньої особистості наявні глибинні внутрішні суперечності: напруженість, тривожність і внутрішні кон-

флікти, які зовні виливаються в реакції озлоблення, люті або страху. Для таких старших підлітків характерне поєднання імпульсивності з образливістю та консерватизмом у поглядах, що водночас виконує захисну функцію, допомагає їм уникати глибших внутрішніх переживань. Інша група респондентів – підлітки із проявами непрямої агресії (26% вибірки). Для них типовими є надмірна імпульсивність, занижений рівень самоконтролю, слабке усвідомлення власних дій і низький рівень соціальної адаптованості. Вони зазвичай не схильні до аналізу причин власних учинків, не прогнозують можливі наслідки поведінки, що знижує їхню здатність адекватно взаємодіяти з оточенням. У ситуаціях невизначеності або нестабільності такі старші підлітки швидко дезорганізуються, виявляють дратівливість і схильність до хаотичних дій. Нерідко на фоні зниження духовних інтересів і соціально значущих потреб у них активізуються примітивні потяги, орієнтовані на задоволення фізичних бажань. Вони прагнуть миттєвого отримання насолоди, не враховуючи соціальні норми, моральні правила чи інтереси інших людей. Схильність до непрямих форм агресії можна пояснити амбівалентністю їхніх особистісних характеристик: з одного боку, це риси активності – сміливість, ризикованість, прагнення лідерства й визнання, честолюбство; з іншого – м'якість, чутливість, залежність і бажання привернути увагу екстравагантною поведінкою, що в окремих випадках набуває тенденцій нарцисизму. Додатковим фактором є їхня підвищена реактивність на критику та будь-які зауваження, які вони сприймають як загрозу особистій автономії, що провокує образливість, підозрілість і вороже ставлення до оточення.

Найчисленнішу групу становлять підлітки з вираженням негативізму (34% респондентів). Для них характерні підвищена емоційна вразливість, самозаглибленість і надмірна чутливість до оцінок з боку інших. У структурі їхньої особистості часто простежуються егоцентричність, зарозумілість і прагнення відстоювати власний престиж будь-якою ціною. Унаслідок цього будь-яка критика, навіть доброзичлива, сприймається ними як образа чи прояв несправедливості. Повторюваність таких ситуацій, як реальних, так і уявних, формує в них стійку дратівливість, підозріле ставлення до оточення та схильність до протестних реакцій. Особливістю цієї групи є низька фрустраційна толерантність і труднощі з контролем власних емоцій. Водночас такі підлітки не позбавлені раціональності: вони здатні зважувати власні вчинки, демонструють схильність до ретельного аналізу ситуацій, віддають перевагу традиційним поглядам і консервативним підходам. Саме ця особливість часто виконує компенсаторну роль, оскільки дозволяє їм деякою мірою знижувати інтенсивність внутрішніх переживань та зберігати відносну стабільність у міжособистісних стосунках. Загалом рівень агресивності в дітей старшого підліткового віку досить високий: високий рівень агресивності

спостерігається у 22% підлітків, середній – у 52%, низький – у 26% респондентів. Наведені дані свідчать про значну поширеність агресивних тенденцій серед обстежуваних старших підлітків і вказують на важливість розроблення ефективних заходів, спрямованих на формування в них навичок конструктивної взаємодії з оточенням. Використання методики «Неіснуюча тварина» також дало змогу виявити значні прояви агресивності в дітей старшого підліткового віку.

Згідно з результатами проведеного дослідження, 28% респондентів продемонстрували високий рівень агресивності, 48% – середній рівень, а 24% – низький. Варто зауважити, що діти з високим рівнем агресивності зображували великі фігури, включали знаряддя нападу (зуби, кігті, роги) та малювали двох тварин, одна з яких напала, а інша тікала. Такі елементи свідчать про підвищену ворожість і агресивність, а також про труднощі в контролі емоційного стану. Результати методики «Кактус» (М. Панфілова) підтвердили наявність агресивності в дітей старшого підліткового віку. Діагностичні показники за графічною методикою продемонстрували: агресивність – 40%, імпульсивність – 32%, егоцентризм і прагнення до лідерства – 64%, демонстративність та відкритість – 60%, скритність і обережність – 36%, невпевненість у собі та залежність – 16%, оптимізм – 58%, інтровертованість – 28%, тривожність – 28%, прагнення до домашнього захисту та відчуття сімейної єдності – 66%, а також відсутність цього прагнення та відчуття самотності – 14%.

Загалом серед дітей старшого підліткового віку високий рівень агресивності спостерігався у 32% респондентів, середній рівень – у 40%, низький – у 28%. На основі отриманих даних можна стверджувати, що в підлітків старшого віку переважають середній і високий рівні агресивності. Вказане підтверджує тенденцію до активного прояву агресивних реакцій у старшому підлітковому віці та вказує на значущість соціального й емоційного контексту у формуванні такої поведінки. Отримані показники дозволяють виділити групи підлітків, які потребують диференційованого підходу у психологічній підтримці та психокорекційних програмах. Окрім того, наявна необхідність комплексної роботи з батьками та педагогами для запобігання розвитку деструктивних моделей поведінки у старшому підлітковому віці.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, що ґрунтувалося на теоретичному аналізі наукової літератури й емпіричному вивченні феномену агресивної поведінки, встановлено, що більшість підлітків старшого віку демонструють середній і високий рівень агресивності. Виявлено, що підлітки з агресивною поведінкою вирізняються низкою характерних рис: неадекватною самооцінкою; зовнішнім локусом контролю та ухилянням від відповідальності за власні вчинки; обмеженою соціальною перцепцією; низьким рівнем соціальної адаптації; недостат-

ньою здатністю усвідомлювати та контролювати емоційні стани; недорозвиненими навичками цілепокладання. Визначено, що основу життєвої кризи підліткового віку формують особистісні труднощі, пов'язані з віком «біологічних ножиць»: прагнення дорослості за одночасної нездатності самостверджуватися як доросла особистість, незрозуміння та ігнорування дорослими потреб дитини, неврахування її інтересів, а також прагнення до самореалізації за відсутності можливості її самостійного здійснення. Основою системи роботи з корекції проявів агресивності у старших підлітків виступає положення, що чинником розвитку особистості та становлення суб'єкта саморозвитку є досягнення певного рівня самосвідомості. Як організаційний засіб формування навичок конструктивного управління агресією використовується соціально-психологічний тренінг, спрямований на розвиток умінь і навичок усвідомлювати проблемні особистісні ситуації, аналізувати власну поведінку та розвивати особистісні якості, що дають змогу ефективно долати конфліктні й емоційно напружені ситуації без застосування агресивних проявів. У процесі тренінгу можливе трансформування стереотипів поведінки, що заважають підліткам адаптуватися до реалій життя та справлятися з його труднощами.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в обґрунтуванні й розробленні тренінгової програми для подолання проявів агресивності в дітей старшого підліткового віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / О. Скрипченко та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
2. Сергеева К. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2016. 24 с.
3. Снайдер Д. Практична психологія для підлітків, або як знайти своє місце в житті. Харків : Гуманітарний центр, 2017. 288 с.
4. Соломатіна П. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки підлітків. *Педагогіка і психологія*. 2017. № 3. С. 22–28.
5. Чорна І., Чорний М. Морально-психологічна характеристика та класифікація типів підлітків із девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. XIV : Методологія і теорія психології. Київ ; Ніжин : Лисенко М.М., 2020. Вип. 3. С. 307–319.

Стаття надійшла у редакцію: 26.09.2025

Стаття прийнята: 09.10.2025

Опубліковано: 17.11.2025